

Repatriacja czy deportacja? Radziecka akcja repatriacyjna na Słowacji w latach 1945–1948*

Radziecka akcja repatriacyjna, przeprowadzona na Słowacji w latach 1945–1948, należy do zagadnień, które czekają na dokładne opracowanie. Czesosłowacka historiografia drugiej połowy XX w., ze zrozumiałych przyczyn, nie mogła się zajmować tą problematyką w czasach totalitaryzmu komunistycznego. Badaniem działań, przeprowadzonych przez władze radzieckie na terytorium Czechosłowacji po przejściu frontu w 1945 r., zaczęto się zajmować dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w., przede wszystkim w Czechach. Historiografia słowacka nie podjęła dotychczas tej kwestii, chociaż postulaty opracowania tego tematu pojawiły się w niektórych nowszych publikacjach¹.

Celem radzieckiej akcji repatriacyjnej przeprowadzonej po II wojnie światowej był powrót do ZSRR obywateli radzieckich, którzy w latach II wojny światowej z różnych przyczyn opuścili terytorium tego państwa (zostali wzięci do niewoli, wywiezieni na przymusowe roboty do Niemiec, emigrowali czy też uciekli) i osiedlili się w krajach Europy Zachodniej i Środkowej. Była to już druga tego typu akcja, przeprowadzona przez państwo radzieckie. Pierwsza miała miejsce w latach dwudziestych XX w.²

Niniejsze studium jest efektem realizacji projektu VEGA, č. 1/0633/08, „Dokumenty k regionálnym dejinám Slovenska 1945–1948”.

¹ M. Šmigiel', *Ruská a ukrajinská politická emigrácia v Česko-Slovensku (1918–1945) a spôsoby jej likvidácie v povojnových rokoch* [w:] D. Hrodek i in., *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*, Praha 2004, s. 326–344; M. Šmigiel', Š. Kruško, *Opcia*, Prešov 2005, s. 39–45; M. Šmigiel', P. Mičko, *Evakuácia v znamení úteku. Utečenci z Ukrajiny a Poľska na Slovensku v roku 1944*, Banská Bystrica 2006, s. 98–107.

² W efekcie przewrotu bolszewickiego w Rosji (1917 r.) i długotrwałej wojny domowej do sąsiednich państw zbiegło tysiące ludzi. „Biała emigracja” przybrała charakter wręcz masowy. W latach 1917–1922 uciekło z obszaru dawnego imperium rosyjskiego od 1,5 do 2 milionów ludzi, przede wszystkim Rosjan i Ukraińców, ale również przedstawiciele innych narodów, wchodzących w skład przyszłego ZSRR. W latach dwudziestych XX w. władza bolszewicka ogłosiła amnestię dla wszystkich emigrantów z Rosji. Akcję repatriacyjną prowadziła organizacja „Stowarzyszenie na rzecz powrotu emigrantów z Rosji”, której ośrodki działały we wszystkich skupiskach emigracyjnych w Europie. Część emigrantów uległa tej agitacji i zdecydowała się na powrót do ojczyzny. W ten sposób w latach 1921–1931 repatriowało się do ZSRR blisko 180 tys. ludzi. Z powracającymi władze radzieckie postępowały na ogół podobnie. Dawni dostojnicy carscy czy

„Na wiosnę 1945 r. przebywało poza granicami Związku Radzieckiego ponad pięć i pół miliona obywateli tego państwa – twierdzi A. Applebaum. – Część z nich to żołnierze, wzięci do niewoli i trzymani w nazistowskich obozach jeńce. Innych wywieziono do obozów pracy w Niemczech i Austrii. Pewna część kolaborowała z niemieckimi okupantami i zbiegła wraz z armią niemiecką. [...] Niektórzy nie mieli formalnie obywatelstwa radzieckiego. Po całej Europie, a najbardziej w Jugosławii, byli rozproszeni emigranci antykomunistyczni, »biali« Rosjanie, którzy zbiegli na Zachód po klęsce w wojnie domowej z bolszewikami. Tych również Stalin chciał schwytać. Nikt nie mógł ująć radzieckiej zemście. Cel ten udało się zresztą Stalinowi osiągnąć”³. Podczas konferencji w Jaltie 11 lutego 1945 r. została podpisana umowa o repatriacji jeńców wojennych pomiędzy ZSRR i zachodnimi aliantami. Roosevelt, Churchill i Stalin uzgodnili, że wszyscy obywatele sowieccy, bez względu na swą wolę, muszą powrócić do Związku Radzieckiego. Rozpoczął się proces, znany pod nazwą repatriacji. W wielu wypadkach trzeba jednak mówić o przymusowej repatriacji lub o deportacji⁴.

W państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, które znalazły się po wojnie w radzieckiej strefie wpływów, proces repatriacji przebiegał bez zakłóceń. W Europie Zachodniej pojawiły się problemy. Część obywateli radzieckich chciała powrócić do ojczyzny, lecz nie dotyczyło to wszystkich. „Inni obawiali się tego, co ich mogło spotkać w ojczyźnie. Funkcjonariusze NKWD krążyli po obozach dla jeńców wojennych i bezpaństwowców, rozrzuconych po całej Europie. Namawiali do powrotu. Wyszukiwali Rosjan, Ukraińców oraz przedstawicieli innych narodów ZSRR i przedstawiali im świetlaną wizję przyszłości. [...] Część, zwłaszcza ci, którzy zetknęli się wcześniej z bolszewicką taktyką, reagowała negatywnie. »W ojczyźnie jest dość miejsca dla każdego«, przemawiał sowiecki attaché do jeńców wojennych w obozie w Yorkshire. »Ale my wiemy, jakie miejsce na nas tam czeka« – odpowiedział jeden z więźniów”⁵.

Część radzieckich więźniów i uciekinierów protestowała przeciwko przekazywaniu ich radzieckim władzom. Uciekali z obozów, podawali się za obywateli innych państw lub za Żydów, w stosunku do których odnoszono się z większą życzliwością na Zachodzie. Występowały przypadki samobójstw, nawet masowych. 12 lipca 1945 r. w Kemptene i 29 czerwca 1946 r. w Fort Dixe doszło do zbiorowego samobójstwa więźniów, po decyzji władz amerykańskich o ich repatriacji do ZSRR. W obozie mieszczącym się w Linzu, na terenie Austrii, żołnierze brytyjscy musieli użyć bagnatów i pałek, żeby zagonić tysiące kobiet i dzieci do pociągu, który miał ich zawieźć do ZSRR. Aby uniknąć powrotu do „Kraju Rad”, kobiety rzucały swoje dzieci z mostu w przepaść, a następnie skakały

żołnierze „białych” armii byli rozstrzeliwani wkrótce po powrocie. Pozostali zakończyli życie w obozach pracy na północy i wschodzie ZSRR. Takie były prawdziwe cele akcji, podjętej przeciwko emigrantom, w pojęciu bolszewickim – zdrajcom ojczyzny (L. Harbuřová, *Ruská porevoluční emigrácia v Európe a vo svete. Centrá a činnosť pooktóbrovej politickej emigrácie z Ruska v rokoch 1918–1945*, Prešov 1999, s. 8).

³ A. Applebaum, *GULAG. Dějiny*, Praha–Plzeň 2004, s. 380.

⁴ B. Zilynskij, *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*, Praha 2000, s. 21.

⁵ A. Applebaum, *GULAG. Dějiny...*, s. 381.

za nimi. Były przypadki, że mężowie zabijali swoje dzieci i żony, a następnie popełniali samobójstwa. Obywatele radzieccy wiedzieli, co ich czeka w ZSRR: śmierć albo gułag⁶.

Jak zauważył V. Bystrov, „początkowo obywatele radzieccy, pragnący uniknąć powrotu do domu, nie byli przyjmowani [przez Zachód] z otwartymi ramionami. Podobnie jak przed ćwierćwieczem, świat stał przed dylematem. Do jakiego stopnia można dopuścić do wzrostu znaczenia Związku Radzieckiego i wzmacniania pozycji komunizmu? Jak bronić ideałów demokracji i nie dopuścić do ich destrukcji przez ideologię komunistyczną? Podobnie jak przed ćwierćwieczem, świat wybrał drogę kompromisu. Ludzie, odmawiający powrotu do Związku Radzieckiego, byli przez zachodnich polityków traktowani jako przeszkoda na drodze do wygodnej koegzystencji i współpracy z »Krajem Rad«⁷.”

Wobec mnożących się incydentów, związanych z odmową powrotu do ZSRR, zachodni alianci zaczęli zmieniać stanowisko. Jednocześnie nastąpiło ochłodzenie w stosunkach z ZSRR (początki zimnej wojny). Wreszcie, 29 listopada 1945 r. prezydent Eisenhower wstrzymał dalsze, szybkie repatriacje z amerykańskiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Następnie USA wydały tzw. zarządzenie Mc Narneya-Clarka, określające dokładnie kategorie radzieckich obywateli podlegających repatriacji. Zasady te uznała także Wielka Brytania oraz inne państwa zachodnie⁸.

Wywołało to protesty ze strony ZSRR, który wniósł tę kwestię nawet na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych⁹. Związek Radziecki domagał się, aby repatriacja objęła jak największą liczbę ludzi; chciał mieć pod kontrolą wszystkich swoich obywateli. Poza tym, państwo radzieckie pilnie potrzebowało siły roboczej do odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych¹⁰. Wreszcie, władza komunistyczna pragnęła uciekinierów przykładowo ukarać, gdyż w jej mniemaniu stali się kolaborantami i zdrajcami socjalistycznej ojczyzny. Zamiaru tego nie udało się w pełni zrealizować.

Dawni zachodni sojusznicy ZSRR zaczęli w roku 1946 odmawiać wydawania ludzi, którzy do 1 września 1939 r. nie byli obywatelami Związku Radzieckiego (mieszkającym w krajach bałtyckich, na ziemiach zachodniej Białorusi i Ukrainy itd.), osób z paszportem nansenowskim¹¹, a w wypadku pozostałych uchodźców

⁶ N. Tolstoj, *Oběti Jalty*, Praha 1998, s. 13; A. Applebaum, *GULAG. Dějiny...*, s. 381.

⁷ V. Bystrov, *Z Prahy do Gulagu aneb překáželi*, Praha 1999, s. 131.

⁸ N. Tolstoj, *Oběti Jalty...*, s. 13.

⁹ Jak informowała swoich czytelników słowacka prasa komunistyczna w lutym 1946 r., w trakcie obrad na forum ONZ, poświęconych kwestii uchodźców, „członkini delegacji ukraińskiej zwróciła uwagę, że pod maską uciekinierów ukrywają się często ludzie, którzy ponoszą współodpowiedzialność za śmierć wielu milionów obywateli radzieckich i obawiają się stanąć przed sądem własnego narodu. Tacy ludzie nie zasługują na pomoc Narodów Zjednoczonych i muszą być deportowani do swojego kraju”. Delegat radziecki wykazał faszystowską działalność uciekinierów-kolaborantów i zdrajców. Oświadczył: „byłoby dziwne, gdyby hitlerowscy agenci znaleźli w Narodach Zjednoczonych pomoc i współczucie”. Radziecki delegat podkreślił, że Narody Zjednoczone nie powinny stwarzać problemu permanentnych uciekinierów i problem ten zostanie rozwiązany lepiej niż po pierwszej wojnie światowej (*„Východoslovenská pravda”*, 6 II 1946).

¹⁰ B. Zilynskij, *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948...*, s. 20.

¹¹ Paszporty nansenowskie – nazwa pochodzi od nazwiska F. Nansena, komisarza Ligi Narodów ds. uchodźców w latach dwudziestych XX w. Był to specjalny dokument, który zapewniał posiadaczom

postępowali życzliwiej niż dotychczas. Kraje Europy Zachodniej wstrzymały ostatecznie repatriację w 1947 r.¹² Nie wiadomo dokładnie, ilu ludzi repatriowano, ponieważ zachowane źródła nie są dokładne. Zdaniem V. Bystrova, liczba osób, które oddano w ręce komunistycznej władzy, nie była mniejsza niż sto tysięcy. Pojawiają się opinie, że ponad dwa miliony ludzi „zasiliło” w ten sposób radzieckie gułagi¹³.

Sowiecka akcja repatriacyjna nie ominęła powojennej Czechosłowacji. Zaczęła się tutaj nawet szybciej niż w innych krajach Europy Środkowej i Zachodniej. Zaraz po przejściu frontu na terytorium Słowacji działała specjalna jednostka NKWD, tzw. SMIERSZ („śmierć szpiegom”). Zajmowała się ona wykrywaniem i niszczeniem zorganizowanych przeciwników systemu radzieckiego i komunistycznej ideologii. Szczególną uwagę zwracano na emigrantów rosyjskich i ukraińskich¹⁴, a zwłaszcza na tych uciekinierów z terenów ZSRR, którzy dotarli na Słowację w okresie II wojny światowej¹⁵. Radzieckich emigrantów, którzy nie zdołali lub nie chcieli zbiec dalej na zachód, wyszukiwano, zatrzymywano i pospiesznie deportowano do ZSRR, przy współpracy miejscowych organów słowackich. Świadczą o tym liczne źródła¹⁶.

Od drugiej połowy roku 1945 w Czechosłowacji trwała repatriacja „wszystkich osób, które ze względu na swoje pochodzenie, miejscowe prawo lub naturalizację przynależały do kraju pod aktualną władzą ZSRR”, oraz osób, które terytorium to opuściły po roku 1940, „bez względu na to, czy odeszły dobrowolnie, były wysiedlone, czy były jeńcami wojennymi, dezertierami lub zdemobilizowane”¹⁷. Jeden z dokumentów Wydziału Bezpieczeństwa Słowackiej Rady Narodowej (SNR), skierowany do Naczelnego Kierownictwa Bezpieczeństwa Narodowego (HVNB), jasno ukazuje metody sowieckiej akcji

status bezpieczeństwa i umożliwiał życie za granicą bez obywatelstwa. Od roku 1924 masowo wydawano go uciekinierom z dawnej Rosji carskiej. Był używany głównie przez emigrację rosyjską i ukraińską. Paszporty nansenowskie funkcjonowały jeszcze w latach czterdziestych XX w.

¹² N. Tolstoj, *Oběti Jalty...*, s. 214.

¹³ V. Bystrov, *Z Prahy do Gulagu aneb překáželi...*, s. 131.

¹⁴ R. Letz, *Činnost sovietských orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945* [w:] *Slovensko na konci druhej svetovej vojny*, red. V. Bystrický, Š. Fano, Bratislava 1994, s. 107.

¹⁵ Pod koniec lata 1944 r. władze państwa słowackiego (1939–1945), zgodnie z umową z władzami niemieckimi, przyjęły na swoje terytorium około 18 tys. uciekinierów (głównie Ukraińców z Galicji), którym na Słowacji udzielono azylu i przyznano prawo stałego pobytu. Po wybuchu słowackiego powstania narodowego, wobec zbliżającego się frontu większość z nich opuściła jednak terytorium Słowacji, udając się do Austrii (M. Šmigel', P. Mičko, *Evakuácia v znamení úteku...*).

¹⁶ „[...] w roku 1944, podczas wycofywania się Niemców z terenów zachodniej Ukrainy i Polski, przeszło na Słowację wielu »uciekiniów«, z których liczni chcieli się tu osiedlić. Niektórzy z nich zbiegli z wycofującymi się Niemcami do Niemiec. Teraz wracają na Słowację, aby tutaj się osiedlić. Wszystkich »uciekiniów« z Ukrainy, Białorusi i Polski, którzy w roku 1944, w ramach organizowanej przez Niemców ewakuacji, dotarli na Słowację albo którzy na Słowację teraz przyszli z Niemiec, Austrii czy Węgier, trzeba natychmiast zatrzymać i dostawić do najbliższego rosyjskiego punktu repatriacyjnego (*peresylnyj punkt*). Najbliższy punkt repatriacyjny wskaże przedstawiciel Armii Czerwonej. W okręgu bratysławskim rosyjski punkt repatriacyjny mieści się w Malackach” – informował jeden z funkcjonariuszy bratysławskiego Wydziału Spraw Wewnętrznych Słowackiej Rady Narodowej (SNA Bratislava, f. Poverenictvo vnútra (PV) – obež., k. 2, inv. č. 5).

¹⁷ ŠA Bratislava pobočka Trenčín, f. Okresný národný výbor (ONV) Nové Mesto nad Váhom 1945–1960, k. 14, č. 6584/1945 prez.

repatriacyjnej: „W najbliższych dniach przyjadą do Bratysławy dwie grupy więźniów, uwolnionych z obozu w Rumunii. Jedna grupa składa się z 96 osób, w tym 31 Słowaków, 7 Czechów i 58 Ukraińców. [...] Druga grupa składa się ze 111 osób, w tym 56 Słowaków, 4 Czechów i 51 Ukraińców. [...] Zatrzymajcie wszystkich. Słowaków sprawdźcie. Ustalcie, za co byli uwięzieni. Po sprawdzeniu mogą być zwolnieni. Czechów przekazcie do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Pradze. Ukraińców przekazać NKWD w Bratysławie”¹⁸. Cytowany dokument nie wymaga komentarza.

Wyszukiwanie, zatrzymywanie i deportacja osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej oraz innych narodowości ZSRR żyjących w republice przebiegało w kilku fazach. Początkowo sowieckie organy bezpieczeństwa wzywały osoby podlegające repatriacji do stawienia się w obozach zbiorczych albo ich tam doprowadzano¹⁹. Często zdarzało się, że organy sowieckie zwracały się bezpośrednio do czechosłowackiej „bezpieki” (NB) o doprowadzenie tego czy innego obywatela ZSRR do obozu, z pominięciem władz czechosłowackich²⁰.

Na początku 1946 r. zaczęła się druga faza repatriacji. Prowadziły ją, w ścisłej współpracy, sowieckie i czechosłowackie jednostki „bezpieki”²¹. Przy pomocy armii czechosłowackiej wspólnie wyszukiwano osoby pochodzące z terenów ZSRR i zmuszano je do opuszczenia CSR²². Zdaniem J. Vaculika, „łapanki” ludzi „nie tylko stały w sprzeczności ze stanowiskiem ONZ, że repatriacja musi dokonywać się na zasadzie pełnej dobrowolności, a nie poprzez przymusową deportację, ale naruszały suwerenność państwa czechosłowackiego”²³. Deportacji nie podlegały żony obywateli czechosłowackich, osoby z powojennymi paszportami radzieckimi oraz te, które emigrowały z ZSRR przed 1 grudnia 1939 r.²⁴ Deportowani byli osadzani w specjalnych obozach, rozmieszczonych na terytorium całej republiki: w Pradze (przy ulicy Letnej, obok Cyrku), Brnie²⁵, Czeskich Budziejowicach, Pardubicach, Týně, Vlašimi, Jindřichově Hradci, Třeboni²⁶; na Słowacji – w Bratysławie (na Patrónke), Malackách, Koszycach²⁷. Powrót repatriantów do ZSRR zabezpieczał ppłk Dejev, pełnomocny przedstawiciel władz

¹⁸ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 483, č. 34/1945.

¹⁹ ŠA Levoča pobočka Poprad, f. ONV Poprad 1945–1948, k. 26, č. 376/1946 prez.

²⁰ J. Vaculík, *Hledali svou vlast*, Edice Podkarpatská Rus. Praha 1995, s. 14.

²¹ Według zarządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Pradze, akcja miała być zakończona do 15 VI 1946 r.: „Jest w interesie Republiki Czechosłowackiej, aby sowieccy obywatele, przebywający nieprawnie na terytorium CSR, zostali jak najszybciej odesłani do ojczyzny” (SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 453, č. 20105/1946).

²² VHA Trnava, f. Operace „Banderovci“ 1945–1948, k. 70, inv. č. 322–323.

²³ Andrzej Wyszynski, przedstawiciel radzieckiego ministerstwa spraw zagranicznych w ONZ, twierdził oficjalnie, że: „nie można kazać wracać do ojczyzny ludziom, którzy do niej wracać nie chcą z takich czy innych przyczyn. [...] Takich ludzi jest niemało, a ich powrót do ojczyzny musi być całkowicie dobrowolny. To nie ulega wątpliwości”. Takie deklaracje były jednak odległe od rzeczywistości (J. Vaculík, *Hledali svou vlast...*, s. 14).

²⁴ S. Konečný, *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajinie a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne* [w:] *Čo dala – vzala našim rodákom optácia*, Košice–Prešov 2002, s. 32.

²⁵ SNA Bratislava, f. PV – obež., k. 2, č. 6/1945.

²⁶ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 485, č. 449/1945.

²⁷ 1 II 1947 r. obóz repatriacyjny w Bratysławie został zlikwidowany. Jednocześnie utworzono jednak nowy obóz w Koszycach, który funkcjonował prawdopodobnie do połowy kwietnia 1947 r. (ŠA Banská Bystrica pobočka Lučenec, f. ONV Lučenec 1945–1948, k. 107, č. 3863/1947 adm.).

ZSRR w Pradze do spraw repatriacji, którego w sierpniu 1946 r. zastąpił ppłk Kuvyrkin²⁸. W latach 1947–1948 pojawia się w dokumentach nazwisko podpułkownika Panova, zastępcy pełnomocnika Rady Ministrów ZSRR do spraw repatriacji²⁹.

We wrześniu 1946 r. Wydział Bezpieczeństwa SNR polecił wojewódzkim i powiatowym instancjom NB na Słowacji przygotować listy osób, którymi interesowały się radzieckie przedstawicielstwa w Czechosłowacji. Listy miały być pomocne w procesie repatriacji do ZSRR. Wyróżniono trzy kategorie osób.

W pierwszej kategorii umieszczano ludzi, którzy przebywali na Słowacji bez żadnego paszportu, a dotarli na terytorium Czechosłowacji po 1 września 1939 r. Były to: „a) osoby, które przed 1 września 1939 r. posiadały obywatelstwo ZSRR i zostały wywiezione na Słowację jako jeńcy wojenni lub robotnicy przymusowi, zbiegły na Słowację albo, wracając z innych krajów, osiadły tutaj, ewentualnie dotarły z Armią Czerwoną; b) dawni obywatele polscy albo rumuńscy, którzy w momencie wybuchu wojny zamieszkiwali na terenach obecnie należących do ZSRR, a mianowicie na Bukowinie, we wschodniej Galicji albo na Białorusi”.

Do drugiej kategorii zaliczano osoby, które wywodziły się z Zakarpackiej Ukrainy (dawna Ruś Podkarpacka, anektowana w 1945 r. przez ZSRR), a nie wystąpiły o przyznanie obywatelstwa czechosłowackiego³⁰.

W trzeciej kategorii umieszczano osoby, „które posiadały rosyjskie obywatelstwo, ale utraciły je, osoby pochodzące z Polski, Rumunii czy Austrii, które uzyskały obywatelstwo czechosłowackie, osoby, które nie posiadają żadnego obywatelstwa, lecz przyznają się do narodowości rosyjskiej, ukraińskiej czy białoruskiej”.

W przypadku osób z pierwszej i drugiej kategorii Wydział Bezpieczeństwa SNR nakazywał: „Mają być zatrzymane i zgromadzone w jednym miejscu, celem repatriacji. Trzeba zadbać o to, aby nie zbiegli”. Następnie należało doprowadzić zatrzymanych, pod eskortą, do obozu w Bratysławie, skąd mieli być odesłani do ZSRR. Nie przewidywano natomiast żadnych działań wobec osób z kategorii trzeciej³¹. Nie przewidywano również repatriacji osób, które wywodziły się z Zakarpacia, ale posiadały na terytorium CSR majątek w postaci nieruchomości. Ich repatriacja miała nastąpić w terminie późniejszym, na odrębnych zasadach.

Zgodnie ze spisem, sporządzonym przez jednostki NB, we wrześniu i październiku 1946 r. do pierwszej kategorii zaliczono 159 osób. Jak wynika z analizy danych, 62 osoby przebywały na Słowacji od końca lipca lub początku sierpnia 1944 r. Prawdopodobnie byli to uciekinierzy ukraińscy, polscy i rosyjscy, którym państwo słowackie udzieliło schronienia. Wszystkie osoby z pierwszej kategorii zostały doprowadzone do radzieckich obozów. Do kategorii drugiej zaliczono 449 osób. Około jedna trzecia spośród nich została doprowadzona do radzieckiego obozu w Bratysławie. Do kategorii trzeciej zali-

²⁸ I. Vovkanyč, *Čechoslovaččyna v 1945–1948 rokach*, Užhorod 2000, s. 259.

²⁹ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 470, č. 20864/1948.

³⁰ Sytuację powojenną obywateli czechosłowackich z Karpackiej Ukrainy (dawnej Rusi Podkarpackiej) ukazano szerzej w pracy: M. Śmigiel, Š. Kruško, *Opcia*, Prešov 2005.

³¹ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 489, č. 72/1946.

czono 792 osoby. Funkcjonariusze radzieccy, po analizie danych tych osób, nie okazali zainteresowania 446 z nich. Byli to głównie ludzie, którzy przyjechali do Czechosłowacji jeszcze w latach dwudziestych XX w. Byli już zadomowieni na Słowacji. Często posiadali rodziny i nieruchomości. Los pozostałych osób z trzeciej kategorii nie jest znany. Dostępne dokumenty wspominają o czterech osobach z tej grupy, osadzonych w radzieckim obozie³². Można jednak domniemywać, że trzecia kategoria, ujęta w spisie, miała dla władz radzieckich przede wszystkim znaczenie informacyjne. Umożliwiała sporządzenie wykazu rosyjskich emigrantów zamieszkałych na Słowacji.

Zatrzymywanie osób przeznaczonych do repatriacji i przekazywanie ich organom radzieckim odbywało się często w sposób brutalny. Dla wielu było tragedią. Repatriowano ludzi chorych, matki z małymi dziećmi, kobiety w zaawansowanej ciąży. Rozbijano rodziny, ponieważ niektóre osoby żyły już w tym czasie ze słowackimi partnerami. Brutalne postępowanie cechowało przede wszystkim czzechosłowackie organy policyjne. Wywołało to nawet interwencję Wydziału Bezpieczeństwa SNR, który w jednym z dokumentów upominał funkcjonariuszy: „Wydział Bezpieczeństwa nakazuje jednostkom NB, aby poinstruowały podległe sobie organy służb bezpieczeństwa, zajmujące się tą akcją, by osoby przeznaczone do repatriacji traktować jak ludzi, a nie nieprzyjaciół, by nie rozdzielać rodzin (matek od dzieci i mężów). Małżeństwa, w których jeden z partnerów jest obywatelem ZSRR, a drugi CSR, powinny udać się do generalnego konsulatu ZSRR w Bratysławie, celem uzyskania pozwolenia na stały pobyt na Słowacji. Jeśli chodzi o całe rodziny podlegające repatriacji, nie należy ich zatrzymywać, lecz umożliwić wspólną podróż do Bratysławy. Należy im umożliwić zabranie dobytku”. Wydział Bezpieczeństwa nakazywał również, aby rozmowy z osobami zakwalifikowanymi do kategorii trzeciej były „rzeczowe i konkretne, bez brutalnego nacisku, ponieważ dawni rosyjscy emigranci, a obecnie obywatele czzechosłowaccy, rozpowszechniają później nieprawdziwe pogłoski, jakoby oni również podlegali repatriacji”³³.

Ostatnia faza repatriacji obywateli radzieckich przebiegała od początku roku 1947 do końca roku 1948. Radzieckie organa przekazywały bratysławskiemu Wydziałowi Bezpieczeństwa SNR wykazy osób, które następnie były wyszukiwane i zatrzymywane przez słowacką bezpiekę. Chodziło o dziesiątki ludzi. Były to głównie osoby, które w latach 1946–1947 zbiegły z Ukrainy Zakarpackiej³⁴, a także uciekinierzy z radzieckiego obozu w Bratysławie³⁵. Zwracano uwagę na tzw. ukraińskich bezpaństwowców – posiadaczy nansenowskich paszportów z czasów „pierwszej” Czechosłowacji, Ukraińców z Bukowiny, północnej Besarabii i dawnych polskich terytoriów, przyłączonych do ZSRR³⁶. Wydział Bezpieczeństwa SNR zwracał uwagę podległym sobie organom, że Ukraińcy często podają się za Polaków, Białorusinów, Rumunów, Słowaków, ewentualnie

³² SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 489-491.

³³ ŠA Prešov pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945–1948, k. 11, č. 111/1947 prez.

³⁴ ŠA Banská Bystrica pobočka Lučenec, f. ONV Lučenec 1945–1948, k. 67, č. 28570/1946 adm.

³⁵ ŠA Prešov pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945–1948, k. 11, č. 111/1947 prez.

³⁶ SNA Bratislava, f. PV – obež., k. 11, č. 32/1947.

za reemigrantów³⁷. Zalecano dokładne sprawdzanie wszelkich podejrzanych jednostek³⁸. Wydział Bezpieczeństwa SNR pod koniec roku 1947 wydał dalsze instrukcje w sprawie repatriacji obywateli radzieckich. Napominano również władze lokalne na Słowacji, że w wypadku umożliwiania tym ludziom uniknięcia repatriacji nastąpią kary³⁹. Pojedyncze sytuacje wyszukiwania i deportacji obywateli radzieckich miały miejsce jeszcze na początku lat pięćdziesiątych XX w.⁴⁰

Dokładna liczba radzieckich obywateli (emigrantów i uciekinierów), którzy zostali po zajęciu Słowacji przez armię radziecką wywiezieni do ZSRR, a także repatriowani w latach późniejszych, nie zostanie prawdopodobnie ustalona nigdy. Zachowane dokumenty umożliwiają jednak uzyskanie chociaż częściowych informacji o przebiegu procesu repatriacji i tragicznego losu ludzi, zmuszonych do powrotu do kraju, którego totalitarna władza sprawiła, że tysiące obywateli szukały schronienia za granicą. Mają prawo do tego, aby ich losy (choć po długim czasie) znalazły odzwierciedlenie w opracowaniach historycznych.

Michal Šmigel (ur. 1975) – wykładowca historii na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Mateja Bela (UMB) w Bańskiej Bystrzycy, pracownik naukowo-badawczy Instytutu Nauki i Badań UMB. Prowadzi zajęcia z nowożytnej historii powszechnej XIX–XX w. Zajmuje się badaniami nad historią narodu, w szczególności kwestią narodowościową we wschodniej Słowacji, procesami migracyjnymi oraz falami uchodźców w Europie Środkowej w latach powojennych, a także działalnością oddziałów UPA (benderowców) w Czechosłowacji (1945–1948). Jest współautorem (autorem) m.in.: *Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946* (2005, Opcja. Proces przesiedlenia obywateli Czechosłowacji do ZSRS na podstawie umowy czechosłowacko-sowieckiej z 10 lipca 1946), *Evakuácia v znamení úteku. Utečenci z Ukrajiny a Poľska na Slovensko v roku 1944* (2006, Ewakuacja pod znakiem ucieczki. Uchodźcy z Ukrainy i Polski na Słowacji w 1944 r.), *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku 1918–1989* (2007, Radykalny socjalizm i komunizm na Słowacji 1918–1989), *Banderovci na Slovensku 1945–1947* (2007, Banderowcy na Słowacji 1945–1947), *Naši „černobyľci“*. *Presídlenie osôb slovenského pôvodu z územia Ukrajiny postihnutého černobyľskou haváriou na Slovensko (1993–1998)* (2008, Nasi z Czarnobyla. Przesiedlenie osób pochodzenia słowackiego z obszaru Ukrainy dotkniętego katastrofą czarnobyłską na Słowację (1993–1998)). Jest również redaktorem kilku prac zbiorowych. Wiceprzewodniczący ds. badań i dokumentacji stowarzyszenia Komitet Koordynacyjny Osób Przesiedlonych w Republice Słowackiej oraz członek rady redakcyjnej czasopism „Acta historica neosolientia” (Bańska Bystrzyca) i „Rossijskije i Sławianskije Issledowanija” (Mińsk).

³⁷ ŠA Košice pobočka Michalovce, f. ONV Michalovce 1945–1948, k. 79, č. 22588/1947 adm.

³⁸ ŠA Prešov pobočka Humenné, f. ONV Humenné 1945–1948, k. 29, 1509/1948 prez.

³⁹ ŠA Košice pobočka Košice, f. ONV Košice-Okolie 1945–1948, k. 792, č. 2275/1947 prez.

⁴⁰ ŠA Prešov pobočka Bardejov, f. ONV Bardejov 1945–1960, k. 115, č. 22/1952 adm.

Bohdan Halczak (ur. 1959) – absolwent Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze. Najpierw pracował jako wychowawca w internacie, a później nauczyciel w szkole podstawowej. Od 1987 r. podjął pracę w Wyższej Szkole Pedagogicznej, po przekształceniu uczelni w Uniwersytet Zielonogórski został pracownikiem naukowym uniwersytetu. Początkowo związany był z Instytutem Historii jako pracownik, a następnie kierownik Zakładu Dydaktyki Historii. W 2004 r. przeniósł się do Instytutu Politologii. Obecnie pełni funkcję Kierownika Zakładu Historii Idei i Myśli Politycznej. W 1989 r. obronił pracę doktorską na Wydziale Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, uzyskując tytuł doktora nauk humanistycznych. W 2001 r. obronił w Uniwersytecie im. A. Mickiewicza rozprawę habilitacyjną, uzyskując tytuł doktora habilitowanego nauk humanistycznych. W 2004 r. został mianowany profesorem Uniwersytetu Zielonogórskiego. Jest autorem 93 publikacji. Są wśród nich dwie monografie naukowe, trzy prace zbiorowe opracowane pod jego kierunkiem oraz liczne artykuły. Jest także współautorem dwóch podręczników szkolnych – do nauczania wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej oraz do nauczania historii w szkole średniej.

Repatriation or Deportation? Soviet Repatriation Operations in Slovakia, 1945–1948

The main purpose of a Soviet repatriation action carried out after World War II was to forcibly return to the USSR all Soviet citizens who during the war, for many reasons such as: captivity, forced labor in Germany, emigration or escape, lived their country and settled down in Western and Central Europe. This action did not omit Czechoslovakia. It is possible to highlight particular stages of the process of searching for, arresting and deporting people of Russian and Ukrainian origin and of other nationalities of the Soviet Union living in Czechoslovakia. Initially, those people who were under a relocation duty were appealed by Soviet secret service to appear in special camps or they were brought along by force. At the beginning of 1946, the second stage of repatriation action started. It was carried out by Soviet and Czechoslovak secret services acting in close collaboration. In assistance of Czechoslovak army, they were searching for displaced persons from the Soviet Union in the CSR and forced them to live the Republic. The fact of the matter is that the character of those actions was often rather brutal. Repatriation affected all Soviet citizens regardless their health condition like senility, pregnancy, marital status (some of them were already married to Czechoslovak partners), etc. The most violent acts characterized Czechoslovak forces. The last stage of repatriation action is dated from the beginning of 1947 until the end of 1948. Soviet forces provided Czechoslovak authorities with the list of people who were to be deported from the CSR, as a consequence they were captured and arrested by Czechoslovak secret service. Furthermore, cases of similar actions occurred even in the early 1950s. It is unlikely to estimate the exact number of Soviet citizens (immigrants and refugees) who, after Red Army's occupation of Slovakia, were not only deported to the Soviet Union but also repatriated in subsequent years.